

אקדמיה וישיבה - מאבק הכרחי או חיים משותפים?

א. הסכנה שבלימודי חול

לקראת סוף המאה ה-18 למניינם, תנועת ההשכלה נמצאה עדיין בראשיתה, ורבי שניאור זלמן מליאדי, מייסד חב"ד, כתב את הדברים הבאים (ספר התניא שסב, ח):

העוסק בחכמות אומות עובדי גילולים בכלל דברים בטלים יחשב לענין עון ביטול תורה... ועוד זאת יתרה טומאתה של חכמת האומות עובדי גילולים על טומאת דברים בטלים, שאינו מלביש ומטמא רק המדות מיסוד הרוח הקדוש שבנפשו הא-להית בטומאת קליפת נוגה... מאחר שהם דברי שטות ובורות שגם השוטים וע"ה יכולים לדבר כן. משא"כ בחכמת האומות עובדי גילולים הוא מלביש ומטמא בחי' חב"ד שבנפשו הא-להית בטומאת קליפת נוגה שבחכמות אלה, שנפלו שמה בשבירת הכלי' מבחי' אחוריים של חכמה דקדושה כידוע ליודעי חן, אלא א"כ עושה אותן קרדום לחפור בהן דהיינו כדי להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו וזהו טעמו של הרמב"ם ורמב"ן ז"ל וסיעתן שעסקו בהן. דברים אלה מוסברים בעמקות בספרותם של חסידי חב"ד (ביאורי הרנ"ג לתניא, עמ' רח):

בקשר לרע הטמון בלימוד חכמות חיצוניות, עלינו לציין שהוא מסוכן בהרבה לנפשו של האדם, דוקא משום שאינו נראה לעין, אדרבה בהשקפה שטחית, השכל המצוי בחכמות אלו, לא מבחינים בו שום רע, ברם לאמיתו של דבר, החכמות החיצוניות מעמידות את העולם על בסיס של חוקי הטבע, השכל שבחכמות החיצוניות, הופך את הטבע לכל יכול, לכוח העומד ברשות עצמו, כאלו העולם המיוסד על חוקי הטבע, חי וקיים מצד עצמו ח"ו, והאדם הלומד את החכמות שבטבע, אמונתו בה' הולכת ונחלשת, ומבלי משים הוא הולך ונתרחק ממקור מחצבתו בא-להים חיים, ונעשה יש ודבר נפרד בפני עצמו, הולך ונמשך יותר ויותר אחר הדברים הטבעיים והארציים שבעולם הזה.

לכן נוטים חסידי חב"ד לצמצם מאוד את ה"היתרים" שנותן רש"ז ללימודי החול. לגבי לימודים שמטרתם רכישת מקצוע נכתב (שם, עמ' רי):

אם כי בראשית גשתו ללמודים הללו, היתה כוונתו להשתמש בהן רק כאמצעי, ככל המקצועות האחרים, אולם ברבות הימים, עם הכנסו ראשו ורובו בלימודים הללו, עלול הוא לסטות מדרכו, ולהפוך את האמצעי למטרתו העיקרית בחייו...

גם היכולת להשתמש בחכמות אלה לעבודת ד' מצטמצמת ל"אנשי סגולה, בעלי נשמות גבוהות..." (שם).

בקיצור, שומר נפשו ירחק.

לא סיבות צדדיות הביאו את רש"ז לדחייה גורפת של לימוד החכמות החיצוניות. מאחורי הדחייה עומד ניתוח מעמיק של מושג השכל, שמחשבת העת החדשה העמידה במרכז התרבות

כולה. חשיבה זו, טוען רש"ז, חייבת להביא לכפירה. מן הראוי להעמיק בסכנה שרואה רש"ז – ועמו רוב חכמי ישראל שבתקופתו – בחשיבה המדעית.¹

ב. החידוש שבעמדה המודרנית וסכנתו

יש לזכור שמושג המחשבה עצמו השתנה שינוי מכריע בראשית העת החדשה. הוגי המודרניזם שאפו להסביר את העולם בלי להסתמך על שום הנחה הנמצאת מעבר לו - חזון חסר תקדים מבחינה היסטורית. דקארט התחיל במהלך כשהחליט להטיל ספק בכל דבר ששכלו אינו יכול להוכיח, מתוך שאיפה לבנות תפיסה ודאית לחלוטין של המציאות.² בייקון, שפיתח הגות שונה מאוד משל דקארט, הציב את אותה מטרה ממש: לנקות את מחשבתו מכל הדעות הקדומות, בעצם מכל ידיעה מוקדמת, ואז להתבונן במציאות כמו שהיא ולהסביר אותה אך ורק מתוך ההיגיון הפנימי שלה, בלי הנחות יסוד כלשהן.³ דקארט ובייקון לא חשבו שהחזון שלהם מייסד עולם של כפירה. שניהם ראו את עצמם כאנשי אמונה. אבל המהלך ההיסטורי עושה את שלו, וחידוד הנחות היסוד שלהם הביא לכך שהעולם הוסבר היטב באופן "מדעי", בלי צורך בשום הנחה בדבר מציאותו של א-ל שמעבר לו, שבראו ומשגיח עליו.

רש"ז, שהיטיב להבין את תוצאותיו של המודרניזם ממייסדיו, טען שהכפירה היא מסקנתו הבלתי נמנעת. רש"ז - ועמו, כאמור, רוב חכמי ישראל - טען שהתהליך ההרסני נובע מעצם טבעו של השכל. מגמתו של השכל, הסביר, היא להבין את המציאות כפי שהיא. כל נושא שהשכל מנסה לחקור נתפס בעיניו כישות, כמציאות העומדת בפני עצמה ומוסברת מתוך עצמה. כבר בימי הביניים קבע אוקאם, מהדגולים שבחכמי ההיגיון, שעלינו להסביר כל דבר תוך שימוש בכמה שפחות "הנחות" מוקדמות. הכלל הזה, המכונה "התער של אוקאם", הוא ממהותו של כל תהליך מחשבתי באשר הוא. אם אפשר להסביר את פעולתה של מכונה, למשל, בלי להניח את קיומו של "גמד" כלשהו הנמצא בתוכה ומפעיל אותה, למה להניח שגמד כזה אכן קיים? הדברים האלה אינם חידוש של העת החדשה; הם באמת ממהותו של כל תהליך שכלי.

החידוש המובהק של העת החדשה היה הרצון לפרש את העולם מתוך הסתמכות על השכל לבדו. כל היתר לא היה אלא תוצאה בלתי נמנעת.

תורת הנפש של רש"ז אינה מזלזלת בשכל. מבחינתה הוא הכלי הנפשי המרכזי, אלא שלצד השכל היא מניחה כוח נפשי נעלה ממנו - האמונה. האמונה אינה מנסה "להסביר" את המציאות במובן המדעי, אלא לחשוף את משמעותה הנסתרת. היחס ביניהם דומה ליחס שבין מי שינסה להסביר את המנגנון הטכני המאפשר את הקרנתו של סרט, לבין מי שישתדל לחשוף את משמעות הסרט עצמו. אין סתירה מהותית בין שני אופני החשיבה, אבל סתירה כזו נוצרת – בהכרח – ברגע שהתרבות נותנת למדע את זכות הפסיקה האחרונה לגבי מהותו של העולם. השאלה אם העולם נוצר במכוון ע"י בורא או שהתהווה מעצמו איכשהו אינה קשורה לשום שאלה מדעית, כשם שהשאלה על משמעויותיו הנסתרות של דיבור אנושי אינה תלויה בשאלה כיצד מתקדם הדיבור דרך המדיום של האוויר. נכון, הביולוגיה יכולה להסביר כיצד מפיקים שרירי הגרון את הצליל, והפיזיקה יכולה ללמד כיצד דחיסותו של האוויר מאפשרת את הגעת גלי

¹ למשל: רבי נחמן, ליקוטי מוה"ר"ן תניינא, ד, ו; רבי יצחק אייזיק מקארמרנה, נתיב מצוותיך, עא ועוד רבים.

² שמואל הוגו ברגמן, תולדות הפילוסופיה החדשה, עמ' 147.

³ ברגמן, שם, עמ' 100.

הקול אל האוזן, אלא שלכל אלה אין נגיעה לשאלה אם אותם גלים נושאים עמם מסר עמוק ומורכב או בליל חסר משמעות של צלילים.

סכנת הכפירה נוצרת, לדעת רש"ז, כאשר השכל שואף להיות כוח אוטונומי ומנסה להסביר את המציאות כולה מתוך עצמו. לפי דברי הרנ"ג שהבאתי (המסתמכים על מסורת חב"דית ארוכה) הבעיה היא, לפחות בחלקה, פסיכולוגית: עוצמתם של הלימודים המדעיים יוצרת תחושה שכל שאלה יכולה לקבל תשובה באמצעים מדעיים. התוצאה היא שכח האמונה נחלש, באופן כמעט בלתי נמנע, וההסברים המדעיים הופכים להסבר סופי ומוחלט של המציאות כולה. מסקנת המהלך הזה היא שאין שום דבר מעבר למציאות, אין תכלית למציאות, ואין לה משמעות. המדע מציג את עצמו כחסר הנחות יסוד כלשהן, ממש כפי שדרשו דקארט ובייקון. אבל בעצם תשתיתו נמצאת הנחת היסוד העמוקה מכולן: המציאות עומדת ברשות עצמה, וניתנת להסבר מלא ע"י תבונתו החופשית של האדם. תבונה זו יכולה להשתמש אך ורק בהסברים סיבתיים, מתמטיים, הסתברותיים ויתר סוגי ההסברים השכליים. המדע הוא חופשי, כידוע, ובמסגרתו מותר להעלות כל סוג של הסבר למציאות, מלבד הסבר המסתמך על יסודות "על טבעיים" למיניהם, כולל הסברים "תכליתיים" (כלומר, המניחים שיש לתופעה הנחקרת מטרה הנמצאת מעבר לה), או הסברים במונחים של משמעויות רוחניות. כל אלה מוצאים אל מחוץ לגדר, ואין להתייחס אליהם ברצינות (לפחות אם המתייחס רוצה שיתייחסו אליו ברצינות).

זו הסכנה הגדולה שראו רש"ז ויתר חכמי דורו. בניגוד לסברה הנפוצה, אין שום טענה מדעית ספציפית שאי אפשר לשלב, באופן כזה או אחר, עם החשיבה היהודית המסורתית. אבל עצם תפיסת העולם שיצרה את החשיבה המדעית, כשהיא מוצגת כתכלית הבנת העולם, נמצאת בסתירה מוחלטת לכל מרחב השיח היהודי. היהדות, לכל גווניה, מבוססת על דיאלוג בלתי פוסק עם הבורא: הוא מצווה, אנו נענים לציווי. אנו מתפללים אליו, הוא נענה לתפילתנו, או שאינו נענה לה. העולם קיים ונשלט ע"י חוקי טבע, אלא שחוקים אלה אינם מוחלטים: הם נבראו ע"י הבורא, וברצונו יפירם, כפי שהיה בקריעת ים סוף וכפי שיהיה בתחיית המתים. האם יכול להיות למדע, כפי שאנו מכירים אותו, מקום בעולם השיח היהודי? ודאי, אבל לא כנתון סופי ומוחלט. עובדות המדע יכולות להשתלב בתפיסת עולם מטאפיזית שונה, למשל כמעין "חוקי דקדוק" שהדובר בהם בוחר להישמע להם, בלי שיגבילו את חירותו בשום אופן שהוא. דבר כזה אפשרי, טען רש"ז, אבל רק ל"יחידי סגולה, בעלי נשמות גבוהות", כמו "הרמב"ם ורמב"ן ז"ל וסיעתן". כל היתר מכניסים את עצמם בסכנה גדולה בעצם הכניסה ללימודי החול. סופם לטמא את חב"ד שבנפשם, כלומר - לבסס את כל אורח מחשבתם על יסודות הכפירה בבורא עולם, ר"ל.

הרב קוק השתדל להתמודד עם הסתירה, כביכול, שבין האמונה והשכל הביקורתי ע"י הגדרת התחום שבו כל אחד מהם אמור לשלוט - השכל מסביר איך המציאות פועלת, האמונה יוצרת קשר עם מה שמעבר לה:

האמונה השלמה, המאירה את כל חשכת היקום, איננה יראה כלל מהיקשי השכל האנושי. היא יודעת, שהשכל הוא הקנין היותר מוגבל של המין האנושי. הוא נועד רק להיות משתמשים בו באותו התפקיד שהוא ראוי לו, אבל אין לו כל זכות להאפיל על מאורים אחרים שהם חוץ ממנו, כמו הרגש והאמונה. (פנקסי רא"ה, פנקס ה, ז)

האמונה יודעת להתפלל, לבקש מא-להים את כל החסר לאדם, ויודעת את גודל ערכה של התפילה... ואינה נזקקת כלל לתן דין וחשבון לפני השכל האנושי, איך הדברים האלה נעשים, באיזה אופן הם פועלים...

(שם, ח)

גדולי ישראל שהתנגדו ללימודי החול לא האמינו באפשרות להחזיק מעמד באמונה בעזרת הבחנה כזו. רובם ככולם זיהו בחדות את הסכנה שבהפיכת השכל המדעי לאליל, שהיא יסוד העולם המודרני כולו. רובם כפרו באפשרות לעמוד מול הסחף ולהישאר נטועים בעולם האמונה. תגובתם הייתה דחייה מוחלטת של העולם המודרני וכל ערכיו.

ג. דחיית האקדמיה

במיוחד הייתה ההתנגדות עזה ללימודים האקדמיים, שהפכו במהרה לראש החץ של העולם המודרני. בעידן ההשכלה הפכו האוניברסיטאות למרכזי הכוח האמיתיים של העולם החדש. ממוסדות ימי-ביניים מיושנים הפכו האוניברסיטאות למרכז העולם המתהווה, וכל הרוצה לרכוש השכלה משובחת חייב היה לכתת אליהן את רגליו. גם בעולם היהודי הסטודנטים הפכו להיות מפיצי ההשכלה, ולא פעם ראשוני הנוטשים את הדת. חכמי ישראל הגיבו באיסורים ובחרמות כלפי כל הנכנס בשערי האוניברסיטה. כל לימודי החול באשר הם זכו לאותה קבלת פנים. אצטט כאן מתוך החרם שהטילו חכמי ירושלים בשנת תרי"ז (1857 למנינים):

בבית ישראל ראינו שעורוריה, והתורה חוגרת שק כאבל עטויה, כי נמצאו בעיר א-להינו איזה אנשים מיסדים בית לימוד לנערי בית ישראל, ללמדם ספר ולשון נוכריה לימודיות ונימוסיות אוה"ע, והגם שתחילתם רך ומתוק באמרם, שיהי' עפ"י משגיחים יראי ד' וילמדו עיקרי תורה"ק, אבל כאשר ידוע לנו אחרי הבחון שסופו קשה ואחריתה מרה כלענה שיעשו הלימודיות והנימוסיות של אינן ישראל עיקר ותורה"ק כסחי וטפל ח"ו, וגם כבר נודע ובדוק אשר הדבר הרע הזה גורם להשכיח מישראל תורתנו הקדושה ופורקת יראת ה' מעל בני ישראל ושורש פורה למינות ואפיקורסות... ובעוונותינו שרבו, צרעת ממארת הזאת נגע עד שערי ירושלים עיה"ק, אוי לעיניי שכן רואות, אשר ח"ו, לא תהי' כעיר הנידחת... על זה דוח לבנינו על אלה חשכו עינינו כי נלכדו בשחיתותם ונתפשו במצודה הרעה הזאת גם אנשים כשרים ההולכים לתומם ולא יראו את הנולד והנחש הכרוך בעקבה (כאן בא דבר החרם על מי שמוסר את בניו ללימודים אלה - ב.כ.). וכל מי שיעבור על הגזרה והאיסור הזה וילך להתלמד בבית כזאת או שיתן מזרעו שמה הרי הוא בכלל פורץ גדר כו' לא יאבה ה' סלוח לו ורבצה בו כל האלה...

(פסקוילים, 63)

קל להתקומם כנגד חריפות הביטויים, וקל גם להראות את חוסר הבנת המציאות הזועק מן הדברים. אפשר לצטט את תגובתו החריפה של הרב קוק כנגד האיסור (שהוטל דור אחד לפניו)⁴. אבל חשוב להבין שאין כאן שרירות לב, אלא זיהוי מציאותי של הסכנה שארבה ליהדות מצד הלימודים המדעיים באשר הם. גם אם אנסה לטעון שדרך ההתמודדות שהוצעה כבר אינה משרתת אותנו היום, עצם העובדה שרוב מניינו של העם היהודי היום נטש את אמונת אבותינו מוכיחה עד כמה הייתה הסכנה מוחשית, ואכן התממשה.

כדאי להוסיף גם שבאופן עקרוני סכנה זו לא פסקה עד היום. השינוי שעבר העולם האקדמי מן העידן המודרני לפוסט מודרני לא המעיט את הסכנה כלל וכלל. היומרה של החשיבה המודרנית

⁴ אגרות ראי"ה, ח"א סי' קיא (עמ' קלט, אגרת לרב יצחק הלוי), וסי' רעד (עמ' שי, אגרת לרב מאיר).
4

להסביר עולם ומלואו אכן נגזזה, אבל את מקומה תפסה יומרה לא פחות מסוכנת - לוותר על כל הסבר כולל למציאות, "לשחק" בהסברים שונים בלי להתחייב לאף אחד מהם, ועדיין לא להזדקק לבורא עולם בשום דרך. הסכנה הרוחנית אולי שינתה את צורתה, אבל לא נחלשה. עדיין יש סיבות אמיתיות ורבות עצמה להזהיר בחורים יראי שמים מכניסה למקום שסכנותיו כה רבות (וכל זה עוד לפני שהזכרתי סכנות ספציפיות, כמו האווירה המתירנית או תכנים לימודיים מסוימים המעמידים את אמונתם בסימן שאלה). בקצרה, חבל להסתבך. שב ואל תעשה עדיף.

ד. הולדת עולם הישיבות

היהדות לא ישבה בחיבוק ידיים לנוכח הסכנה. במהלך המאה ה-19 למניינם פיתחה היהדות עולם שלם של מוסדות ישיבתיים, שנתן מענה לכוחה המושך של האקדמיה. מוסד הישיבה כשלעצמו מוכר לנו, לכל המאוחר, מימי הישיבות הגדולות שבבל, אלא שבכל דור ודור הוא לובש פנים חדשות, בהתאם לצורכי היהדות באותו דור. ראוי להשאיר להיסטוריונים את הדיון בשאלה אם תהליך התפתחותו של עולם הישיבות נבע מניסיון מודע לבנות חלופה לאקדמיה, אבל מבחינה חינוכית וחברתית הנקודה החשובה היא שזו הייתה אחת מתוצאותיו. לפני המאה ה-19 היו צעירים שנפשם חשקה בתורה גולים לערים שבהן חיו תלמידי החכמים החשובים כדי ללמוד תורה מפהם. רובם, כמובן, לא יכלו לעשות זאת ופרשו מן הלימודים בסביבות גיל ההתבגרות. עם התפשטות תנועת ההשכלה היו הצעירים שפרשו מלימודי התורה ה"מועמדים" הראשונים להצטרפות לתנועות המודרניות, שסחפו עמן את הנוער. מכיוון שכך, הוקמו הישיבות כריכוזים גדולים של צעירים שהתאספו – ממש כמו הסטודנטים בני גילם – למטרה אחת ויחידה של רכישת חכמה וידע. עוד כמה מעלות טובות היו לישיבות: קודם כול הניתוק מן העולם הסובב שהפך אותן לערי מקלט בצורות, שהגנו על שוכניהן מרוחות הפרצים הסובבות. אחר כך האווירה המיוחדת, שראתה בלימוד הגמרא העיוני את תכלית האדם ואת מעלתו העיקרית (וממילא פיתחה "גאוות יחידה" שבעצמה הייתה מחסום רב כוח בפני נטישת היהדות). במקביל, עצם צורתו של לימוד התורה שינתה את פניה, והפכה דומה ללימוד המדעי. הגר"ד סולובייצ'ק הפליא להסביר זאת כשתיאר את דרכו של ר' חיים מבריסק (בסוד היחיד והיחוד, מה דורך מדוד, עמ' 220):

אם נתמצא קצת במידת הקונצפטואליזציה המתימטיזציה של הטבע שאחזו בה אבות הפיסיקה הקלאסית והמודרנית מימות גלילאו וניוטון עד לימינו – נבין גם את מידתו של ר' חיים בהלכה, הדומה באופן מוזר לגישת המדעים המתימטיים לעולם הממשי... (בפיסיקה המודרנית) תוכני התחושה, כגון צבעים, קולות, חום, נהפכו לכמויות מופשטות טהורות שאין להן אלא היחס ההדדי. עולם פיסיקלי זה שצורף וזוקק מסיגי החושניות הוא רשות ההכרה המדעית... באופן דומה נהג ר' חיים בהלכה. קודם כל טיהר את ההלכה מכל סוגי גישות מן החוץ. על פי שיטתו יש לדחות בשתי ידיים את פעולת הפסיכולוגיזציה וגם ההיסטוריזציה... החשיבה ההלכתית מתנועעת במסלול מיוחד משלה. חוקיה ועקרונותיה אינם פסיכולוגיים-עובדתיים, כי אם אידיאליים-נורמטיביים, כמותה של החשיבה ההגיונית-מתימאטית... לכן אין ההלכה, על פי שיטה זו, יכולה להתבטא בדפוסי מחשבה שאולים מתחומים אחרים. יש לה ריתמוס משלה, שאי אפשר לשנותו. היא חשיבה צרופה, מזוקקת משורשים נפשיים.

הישיבות נבנו כערים מבוצרות לא רק משום שהייתה סביבן חומה, אלא גם משום שבתוכן פנימה לא חסר דבר. תלמידי הישיבה עסקו בחומר לימודי מתוחכם לא פחות מהמורכבים שבמדעים המתמטיים, וחי ומסעיר לא פחות מהמרגשים שבמדעי הרוח. אפשר ללמוד אותו שנים על שנים בלי לחוש שהוא חוזר על עצמו. בניגוד לאקדמיה, אפשר גם שלא להצטיין בו מבחינה קוגניטיבית, ועדיין לחוש סיפוק עצום מעצם העיסוק בו (כמובן, בלי שעובדה זו תמעיט אפילו קצת מההערצה שהיא מנת חלקם של תלמידי החכמים המצטיינים). כל זה מתבסס על הערכים שליוו את עם ישראל לפחות מאז חז"ל, אבל גובש לפני כמאתיים שנה למערכת מוסדית מופלאה, המצליחה להלהיב את בני הנעורים מאז ועד היום. הנכנס לבית מדרש אינו יכול שלא להתלהב מהמחזה של עשרות או מאות צעירים המתווכחים בלהט על משמעותו של אחד מפירושי הראשונים. צעירים אלו עוסקים – ברוב המקרים – בנושא שלא ייתקלו בו לעולם בחייהם ה"רגילים", שלא יוסיף להם ולו מעט למשכורתם העתידית ולא לשום פרט מעשי בחייהם. הם עוסקים בו פשוט משום שהוא כלול במושג התורה, וזה מספיק להם כדי לחוש - באותו רגע - שהוא מרכז חייהם. יותר מדי התרגלנו למחזה הזה עד שאיננו מצליחים להרגיש באמת כמה הוא יוצא דופן.

וחשובה מכך היא ההשפעה המיוחדת של הלימוד. כשם שהלימוד האקדמי משפיע בעצם ההנחה הפילוסופית שלו, המובנת מאליה במסגרתו, שהמציאות מסבירה את עצמה בלי עזרת גורמים על טבעיים, כך משפיעה הישיבה יותר מכול על"י התשתית המחשבתית שבתשתיתה. כל התחכום העצום של "שיעור כללי" מיועד למטרה אחת בלבד: להבין את הציווי הא-להי בשיא העומק האפשרי. מאחורי השאלות הבלתי נדלות שבחור ישיבה מתעסק בהן מדי יום ביומו עומדת שאלה אחת יסודית (שכמעט שאינה מנוסחת בפירוש במהלך הלימוד, ולכן היא עוצמתית פי כמה): מה רוצה מאתנו ריבון העולמים? כתמונת ראי של האקדמיה, גם הישיבה משפיעה בעוצמה מיוחדת דווקא על"י האווירה המחשבתית המיוחדת לה, שאין מציינים אותה במפורש כשם שאין שמים לב לכך שאנו נושמים אוויר. לישיבה יש אוויר משלה, שאינו מתערב עם האוויר שמסביבו.

ה. שלטון האקדמיה בעולם הנוכחי

כמו לכל עיר בצורה, גם לעולם הישיבות יש יכולת מופלאה להגן על החוסים בו, אבל יכולת קטנה בהרבה להשפיע על הנעשה סביבו. בזמן שבו הסתגרה הישיבה בד' אמותיה, הלכה האקדמיה וכבשה את העולם הסובב כולו. צריך להתבונן מעט כדי לקלוט עד כמה אנו חיים בעולם שכולו פרי רוחה של האקדמיה. אין מדובר בעובדה ברורה מאליה – האקדמיה מוסווית במציאות החברתית, ממש כפי שהמוח מוסווה בנבכי הגוף, ומבט שטחי אינו מגלה כיצד הוא מושל בכל. לכאורה מדובר במוסד צנוע, חסר יומרות, המפרסם מחקרים שאיש אינו קורא מלבד קבוצה קטנה של יודעי ח"ן. מדובר גם במוסד חלש להפליא, תלוי בכל פעולותיו בתקציבים שבכירי האוצר מואילים, ברוב חסדם, להקציב לו מדי שנה (לאחר קיצוצים שונים, או לפחות איומי קיצוץ). מדובר במוסד שאין לו סמכות הכרעה בשום תחום. כמה חלשה האקדמיה, בייחוד כשאנו משווים אותה למוסדות המכריעים באמת, כמו בית המשפט, משרד האוצר או התקשורת ההמונית!

התשובה היא שכוחה של האקדמיה הוא בדיוק שם – בבית המשפט, במשרד האוצר, בתקשורת ההמונית. כולם למדו בה, כולם זכו בה לעיצוב היסודי של מחשבתם. כל המוסדות האלה

מתייחסים לאקדמיה כיחס השרירים (או הפה, כשמדובר בתקשורת) אל המוח המפעיל אותם. נכון, פקידי האוצר לא יהססו לפגוע בתקציב האוניברסיטאות כדי לאזן את התקציב. אבל הם עושים זאת מתוך ביטחון באמיתותן של תיאוריות שלמדו באותה אוניברסיטה עצמה, הנשלטת ע"י התפיסות הליברליות-מוניטריות של מילטון פרידמן. קודמיהם, שגדלו על ברכי התיאוריות של קיינס, לא היססו להעלות את הגירעון התקציבי במקרים מסוימים. היכן החל השינוי? באקדמיה! באותו אופן, השופטים ה"עליונים" של היום יעדיפו בכל מקרה את זכויות המיעוט על רצון הרוב. לא במקרה, אלה הן התפיסות הרווחות היום בעולם המשפט ומדעי החברה (חלק מאותם שופטים הם בעצמם מרצים בכירים).

נתבונן בתחום החינוך. המגמה ההולכת ומתגברת היא לחייב כל מורה להיות בעל תואר ראשון. מה הן התפיסות ההיסטוריות, למשל, שילמדו המורים האלה? מורי הדור שלפניהם לימדו את תולדות הציונות מתוך הזדהות מוחלטת, משום שכך הם למדו באוניברסיטה שנשלטה ע"י אסכולות שייסדו מורים ציוניים בעלי הכרה (כמו טלמון, דינור ואחרים בהיסטוריה, ידן בארכיאולוגיה, אייזנשטאט בסוציולוגיה ועוד). האקדמיה של היום נמצאת כולה בשליטה פוסט מודרנית, פוסט ציונית, פוסט יהודית. כאנקדוטה בלבד: ביום עיון שנערך באוניברסיטה העברית לאחר גירוש גוש קטיף, נשא היסטוריון איש השמאל הציוני הרצאה שזכתה למחאות מצד מאזינים שהזדהו עם המגורשים. בכעסו על המחאות אמר: "אין לכם מושג מה הולך היום באקדמיה! במחלקה שלי אני היחידי שעוד מסוגל לומר את צירוף המילים 'מלחמת השחרור'. הרוב יאמרו 'מלחמת 48', או פשוט 'הנכבה'" (ציטוט מזיכרון). תלמידיו – ותלמידי חבריו הנזכרים – הם שיהיו מורי ההיסטוריה של הדור הבא. הם ילמדו לפי ספרים שחוברו על ידי אותם מרצים, או ע"י תלמידיהם הבכירים. אוסיף גם שנכחתי בכמה ימי עיון מהסוג הזה, ועצם הנוכחות ה"מנית" שהייתה באותו יום העיון הייתה חריגה, ונבעה מהנושא המסוים שבו הוא עסק (וגם מהשתדלות מיוחדת של המארגנים). ברוב ימי העיון הדיון כולו מתנהל בין השמאל הציוני לשמאל הקיצוני, ולא מיותר להזכיר – ברובם הייתה נוכחות בולטת של אנשי תקשורת בין השומעים.

אפשר לעבור כך תחום אחרי תחום. הכלל ברור: האקדמיה באמת עורכת מחקרים שאת רובם קורא חוג מצומצם להפליא, אבל החוג הזה מכשיר את כלל המורים, הכלכלנים, עורכי הדין והשופטים. כולם עוברים שם, סופגים את הרווחות החדשות הנושבות בעולם המחשבה, ומשם יוצאים למשול במציאות כולה.

צריך לזכור גם שאי אפשר להישאר כל ימינו בעיר הבצורה. לעובדה שלאקדמיה יש מונופול על כל המקצועות ה"חופשיים" יש משמעות חינוכית מכרעת. בוגרי הישיבות פשוט חייבים לעבור בה, אם אינם חפצים להיות חוטבי עצים ושואבי מים. רובם אכן מגיעים אליה. לא ללמוד דברי כפירה, חלילה, אלא כדי לרכוש מקצוע מפרנס: משפטים, רפואה, כלכלה, ראיית חשבון, ומה לא בעצם? אלא שחלק נכבד מהם מתוודע שם לעולם מחשבתי שלם שעד כה אפילו לא ידע על קיומו. הוא נתקל בעולם מושגי מורכב, מתוחכם, מבוסס על אינספור עובדות, שלתדהמתו הוא מגלה שרבניו – בחלק מהמקרים – אינם יודעים עליו דבר וחצי דבר. עכשיו, כשהוא מוקף באווירה האקדמית ותלוי בהפנמתה כדי לסיים את לימודיו בהצלחה, הוא מגלה שאין לו כלי נשק מחשבתיים שיאפשרו לו להתמודד עמה. מאיפה היה יכול לקבלם? רבניו מעולם לא יצאו מתחומי "עיר המקלט" הישיבתית, ומקור סמכות אחר אין לו. לאט לאט הוא לומד לפצל את

עולמו. להשאיר את עולמו הישיבתי ב"צריך עיון", ולאמץ לעצמו את עולם המושגים האקדמי לגבי הבנת המציאות עצמה. בתחילה הוא מחיל אותו רק על עולמו המקצועי, אבל אחר כך הוא מגלה שצורת החשיבה החדשה גולשת לתחומים רבים אחרים, לשאלות אידיאולוגיות, ואפילו לתפיסתו הדתית.

לעומת זאת, אלה שהצליחו להישאר בעולם הקודש, לא הציצו ולא נפגעו, מגיעים באופן כמעט בלתי נמנע – ובעצם בצדק – למסקנה שהם מוקפים בעולם עיון, ושידיהם כבולות. המשפט, התקשורת, הפקידות הבכירה, כולם עומדים בניגוד מכריע לתפיסות האידיאולוגיות שעליהן מחנכים בישיבות. מי שאינו מכיר את הרוחות הנושבות בעולם הכללי ואינו מבין את ההיגיון העומד מאחוריהן, מגיע בהכרח למסקנה שהוא עומד מול איזה קשר סבוך של "אליטות" שנאספו יחד כדי לשמור על שלטונן. הנקודה היא שקשר כזה, גם אם נניח שהוא קיים, אינו אלא הכסות החיצונית של העולם המחשבתי המאגד את כל אותן אליטות. אין זה המקום להיכנס לבירור מפורט של המבנה החברתי הקיים, אלא לעמוד על נקודת היסוד המניעה אותו. בעצם מספיק לחזור על דברים שכתב גדול ההוגים היהודיים של העת החדשה בנושא זה:

המחלה הנוראה של הדור אין מקומה העיקרי לא בלב, לא הרגש, לא בתאוה והפקרות, לא בידיים פועלות און ולא ברגלים אצות לרעה. אע"פ שכל אלה חולים ונכאבים הנם. אבל יסודה של המחלה הוא המוח - כח המחשבה. בראש פסגת המחשבה החובקת כל מסתרת מחלה עזה, שהיא עמוקה מכל שפה מורגלת, ובשבילה לא יבין איש שפת רעהו...

(הרב קוק, עקבי הצאן, מאמר הדור, עמ' ה)

לא אכנס כאן לוויכוח הבלתי נדלה על התאמת מאמר הדור לדורנו⁵. ברור שאין אנו חיים באותו דור, וברור גם שבדורנו אנחנו מתמודדים עם תופעות שחלקן נוצרו אז, וחלקן נוצרו בינתיים, לפעמים כריאקציה לתקופה ההיא. הקטע שציטטתי כאן הוא, לדעתי, רלוונטי היום עוד יותר מאז. המחלה המחשבתית עצמה השתנתה, אבל הנקודה החשובה היא שהתהליך מתחיל בהוגי דעות, ממשיך למגוון המקצועות האקדמיים, משם למה שמכונה "אליטות", ודרך להמון העם.

ו. מה עושים?

חלק מהוגי הדור רואים נכוחה את הסכנה האורבת באקדמיה, והם משתכנעים שאכן "שומר נפשו ירחק". האם לא עדיף לנער שיישאר בתחומי הקודש, ולא יסכן את נפשו ונשמתו? וגם אם נשתכנע בצורך להתמודד עם העולם האקדמי, האם לנער צעיר, בקושי בוגר ישיבה, יש כלים אישיותיים ומחשבתיים להתמודד עם המטלה? רוב הסיכויים הם שהצעיר ייפגע מבחינה רוחנית, הרבה לפני שיוכל לתקן דבר. רוב הסיכויים הם שאמונתו תתרוסק במפגש עם מרצים שמטענם האינטלקטואלי (לפעמים אפילו היהודי) עשיר משלו, שהוא יגלה שאין לו יכולת להתמודד עמם, ויפנים את עמדותיהם, אם מעט ואם הרבה. אני מעיד על עצמי שבתקופה שבה התלבטתי אם ללמוד באוניברסיטה שמעתי דברים ברוח זו מלא מעט רבנים שהערכת מאוד, ועדיין אני מעריך היום. מאז שמעתי דברים דומים מצוטטים ע"י צעירים רבים שמצאו את עצמם בהתלבטויות דומות. עד היום.

יש לא מעט אמת בעמדה כזו, ולפעמים היא גם מוצדקת במקרה פרטי זה או אחר. אלא שלא קשה לנחש מה תהיה השפעתה אם תתקבל כאסטרטגיה כללית: העצמת כל התהליכים

⁵ הערת המערכת: הנושא נדון בהרחבה במספר מאמרים ב'צהר' יח-יט.

שתיארתי כאן. קודם כול, יימשכו ויקצינו התהליכים המתרחשים כיום בעולמן של האליטות השולטות. הן ילכו לכיוון יותר ויותר פוסט מודרני, יותר ויותר אנטי ציוני. מעבר לכך, אפשר להניח שרוב בוגרי הישיבות לא ישמעו לרבניהם, וימשיכו ללכת לאוניברסיטה בברכתם או בלעדיה. המחיר המעשי של ההימנעות מכך הוא פשוט גבוה מדי, והוא ילך ויגדל ככל שהמציאות תוסיף להישלט ע"י האקדמיה⁶. עוד ועוד מקצועות ידרשו תואר אקדמי, אם כדי לעסוק בהם או כדי להתקדם (כבר היום, למשל, קציני צה"ל חייבים תואר אקדמי כדי לקבל תפקידים מסוימים). מכיוון שכך, הפער בין בוגר אוניברסיטה שהוא גם בוגר ישיבה לשעבר לבין רבניו ילך ויעצים, ודבריהם ילכו ויהפכו פחות ופחות רלוונטיים בעבורו. ומעבר לגבולות המגזר, הדור הבא יהיה רחוק יותר מהיהדות, מנוכר יותר לארצו ולתולדותיו. למצב כזה יהיו גם תוצאות פוליטיות שאין צורך להאריך בהן.

זו התמונה המצטיירת מניתוח המגמות הנראות לעין. אפשר לזעום על המציאות, אפשר להאשים את הדור הצעיר על הקרייריזם המופרז שלו. אולם עדיף להפנים את המציאות ולחפש דרכים להתמודד עמה.

אמנם אי אפשר לטעון שראשי הישיבות ורבניהן עומדים בחיבוק ידיים. רבים מהם מגלים – בכתב או בשיחות פרטיות – מודעות למציאות המורכבת, ולא פעם גם הועלו הצעות לחיפוש דרך חינוכית שתתאים לקושי ההווה, אם בהכנסת תוכניות יצירה למיניהן לתוך הישיבה, אם בחיפוש דיאלוג עם דרכי לימוד הגמרא האקדמיות, בבחינת "מוסיף על הראשונות" ולא מבקש להחליפן. גם התפשטותן של ה"מכינות" היא תגובה מסוימת, נאה ויצירתית, למשבר העכשווי. אין זה המקום לסקור בהרחבה את מגוון כיווני ההתפתחות העכשוויים של עולם הישיבות, שכן מאמר זה מנסה להתמודד עם זווית מסוימת בלבד של המשבר, ולהציע דרכי התמודדות.

גם על המשבר החברתי הכללי נותנים רבים – ובהם רבנים חשובים – את הדעת. לא מעטים מטיפים ללכת למוקדי ההכרעה בצבא, במשפט, בתקשורת ובעולם הספרות והאמנות. בכל המוקדים האלה יש היום נוכחות דתית, אפילו אמונית, רחבה יותר מאי פעם. כל המשימות האלה הן חיוניות, אבל כפי שכתבתי אינן תחליף להתמודדות עם העולם האקדמי. מה תועיל ההתמודדות עם הידיים והפה, כל עוד המוח נותר ללא שינוי?

לעניות דעתי, אין דרך אחרת מלבד התמודדות ישירה עם מוקד הבעיה. ללכת לאקדמיה לכתחילה כמשימה תורנית-לאומית-יהודית מהמדרגה הראשונה. להעמיד אלטרנטיבה ממשית בתוך העולם האקדמי, שתוצב בדרך היחידה האפשרית – יצירת אסכולה מחשבתית חדשה ע"י מרצים ופרופסורים שהם אנשי אמונה, רצוי תלמידי חכמים. זה קשה מאוד, אבל כל דרך אחרת היא בלתי אפשרית בעליל.

⁶ לדוגמא: ממחקר שנעשה ע"י רוני פריש, ויצא בפרסום מטעם מחלקת המחקר של בנק ישראל (2/97) לגבי היחס שבין שנות הלימוד לבין תוספת הכנסה, עולים הנתונים הבאים: תעודת בגרות – 15%, תואר ראשון – 29%, תואר שני – 7% (תואר שלישי, אגב, לא מוסיף דבר). ואילו השכלה על תיכונית לא אקדמית מוסיפה להכנסה 10%. בהתאמה לכך, ככל שאדם רוכש יותר השכלה פוחתים סיכוייו להיות מובטל. מחקר שנערך על ידי כלכלנים הראה שבמוצע כל שנת השכלה מעלה את שכרו של העובד ב-8%, ומפחיתה באחוזים את שיעור האבטלה. הנתון לגבי תואר ראשון והפער בינו לבין כל יתר סוגי השכלה מרשימים מאד

לא מספיק לומר שצריך. משימה כזו – אם לוקחים אותה ברצינות – מצריכה היערכות שלמה. היערכות זו אמורה להתבסס על המבנה הקיים של הישיבות (ובשינויים קלים, היא חלה גם על המדרשות לנשים). אנסה להציע כאן כמה נקודות שהן אפשריות לביצוע לעניות דעתי: קודם כול, לשלב בלימודי הישיבה עצמה תוכנית להכרת העולם האקדמי, שתקנה כלים להתמודד עם העולם המחשבתי הקיים לאור הנחות יסוד אמוניות. אפשר לבנות שיעורים משותפים של רבנים ואנשי אקדמיה, בהנחה החיונית ששני מעבירי הקורס – הרב והמרצה – יהיו מוכנים ללמוד זה מזה. הכותרת לתוכנית כזו עשויה להיות דבריו של הרב קוק (עקבי הצאן, עמ' לא):

אם אי אפשר לו לכל בן תורה להיות חכם רשמי בכל המקצועות המדעיים, אבל אפשר לו להיות איש יודע את המצב הכללי של החכמות בעולם ואת פעולתם על החיים.

בשלב שני, בניית מערכת שתייעץ לתלמיד הישיבה המתלבט לגבי לימודים אקדמיים. לא לפסול את ההתלבטות, אלא לבחון עמו את מניעיו, את יכולת ההתמודדות שלו, לבנות יחד עמו תוכנית לימודים אישית שתכין אותו להתמודדויות המצפות לו.

עוד יותר חשוב, לבנות תכניות ליווי לבוגרי הישיבה הלומדים באוניברסיטה, שבהן יתקיים בירור משותף של ההתחבטויות הנובעות מן הלימודים. אפשר לערב בכך אנשי אקדמיה דתיים (עדיף כאלה שכבר יש להם קשר כזה או אחר עם הישיבה). למיטב ידיעתי כבר כיום יש ניצנים של תכניות כאלה.⁷

בהנחה שחלק מהסטודנטים שישתתפו בתכניות כאלה ימשיכו את דרכם בתוך האקדמיה, ושהאווירה הכללית בישיבה תהפוך ליותר חיובית כלפי הדיאלוג עם העולם האקדמי, ייווצר סיכוי ללידתה של אסכולה מחשבתית חדשה, שתגרום – בסופו של תהליך ארוך – לשינוי באווירה הרוחנית באקדמיה עצמה. אווירה כזו תוכל לעצור את הסחף השלילי, וחשוב מזה – היא תזכיר לנו מטרות שמעבר להישרדות המגזרית. כתלמידי הרב קוק אנחנו יודעים שיש לנו מסר עמוק יותר, לעם ולעולם כולו. ייתכן שהיום הדרך היחידה להישרדות היא לפרוץ קדימה ולהתמודד עם המסר השלם.

אחזור למשל העיר הבצורה. הניסיון מלמד ששום צבא עוד לא ניצח מלחמה תוך שימוש באסטרטגיה של התבצרות בלבד. לפעמים טקטיקה כזו היא בלתי נמנעת, אבל לאחריה חייב לבוא שלב של התמודדות פעילה. ליצור בתוכה כוח לחימה היכול לצאת ולהילחם על שחרור המדינה כולה, גם זו שמעבר לתחומי העיר. מתי יודעים שהגיע הזמן לעבור לשלב של לקיחת יוזמה? כשהדרכים הישנות מיצו את עצמן, והמשך ההסתפקות בהן עלול להביא למפלה. ייתכן שזה מצבנו היום.

⁷ בהקשר זה, חשוב לציין את המכללה למדינאות יהודית, בקדומים. ראה כתבה ב'נקודה', גליון 306, כסלו תשס"ח. וזאת בנוסף לכולל ולמדרשה באוניברסיטת בר אילן, לתוכניות לסטודנטים בישיבות בעלי ובהר ברכה, וכן בית מדרש ומדרשה במכללת אריאל, הקשורים לישיבת נצרים, ועוד בתי מדרש ברחבי הארץ.